

nacionály, soudobého politického myšlení, vztahů mezi velmocemi — a zároveň dává cenné podněty k přesnějšímu hodnocení zkoumaných událostí, jevů, osobností, politiky velmocí a hnutí jednotlivých národů.

Josef Kolečka

BEDŘICH ENGELS A PROBLÉM NÁBOŽENSTVÍ

Studovat teorii náboženství v díle B. Engelse se může jevit jako úkol poněkud zvláštní. Nejde o to, že Engels nevěnoval ve svých stěžejních filozofických pracích pozornost náboženskému myšlení, že se vyhýbal otázkám, jež se týkají společenského života nábožensky smýšlejících lidí, jejich morálky a ideologie. Spíše naopak: Engels se zabýval touto problematikou častěji a v širším tématickém záběru než jeho nejbližší přítel a spolupracovník K. Marx, případně pozdější teoretikové a ideologové marxistického revolučního hnutí. V tradici marxistického výkladu teorie náboženství se však Engelsův přínos hodnotí často příliš obecně a posuzuje se v jednoduchých periodách, zahrnujících mechanicky a bezvýjimečně jak dílo Marxovo a Engelsovo, tak dílo Engelsovo a Leninovo, aniž se při tom věnuje v dostatečné míře pozornost specifice myšlenkového výkonu, který v daném směru přinesli jednotliví klasikové marxismu-leninismu.

B. Engels věnoval značnou pozornost religionistické problematice teprve v závěrečné etapě své tvůrčí činnosti, hlavně v rozmezí let 1870—1894. V tomto období však vyšla z jeho pera řada pozoruhodných studií, poznámek a dílčích pasáží rozlehlých filozofických děl, která mají pro otázku studia marxistické kritiky náboženství neobyčejný význam. Engels podává v této době nejen první marxistickou definici náboženství, nýbrž začíná zkoumat složitý a mnohorozměrný fenomén náboženství z důsledně materialistických pozic, věnuje značnou pozornost dějinám náboženských hnutí, zvláště dějinám křesťanství, náboženské ideologii atd. Setkáváme-li se v raných pracích Marxových s náboženskou tematikou spíše na okraji (v návaznosti na percepci a kritiku filozofie L. Feuerbacha), u Engelse v průběhu sedmdesátých let vystupuje zvláště historie křesťanství jako jedno z témat ústředních (srovn. *Německá selská válka, Bruno a prvotní křesťanství, Kniha zjevení, K dějinám prvotního křesťanství aj.*).

Proč B. Engels věnuje zvýšenou pozornost právě dějinám náboženství, má své specifické příčiny, dané poměry evropské, zvláště německé společnosti konce minulého století. Engelsův zájem o náboženskou problematiku nevyvrůstá výhradně z teoretických, čistě akademických pohnutek, nýbrž z praktických potřeb objasňování a šíření myšlenek vědeckého socialismu. Rozbor dílčích aspektů historického vývoje raného a středověkého křesťanství mu slouží především k tomu, aby precedentní metodou byla prokázána legitimita socialistického hnutí, hloubka jeho kořenů, vyrůstajících přirozenou cestou přímo ze základů života lidské společnosti. V *Knize zjevení* (1883) například píše, že křesťanství se zmocnilo mas přesně tak, jako se jich dnes zmocňuje socialismus, v podobě rozmanitých sekt, a ještě spíše navzájem si odporujících individuálních názorů — někdy jasnějších, a někdy — a to z velké většiny — zmatenějších, avšak vždycky opoujících vládnoucímu řádu, vrchnostem, kteréž jsou. Podobně se vy-

jadřuje ve studii *K dějinám prvotního křesťanství* (1894): „V dějinách prvotního křesťanství je mnoho pozoruhodných styčných bodů s dnešním dělnickým hnutím. Stejně jako dělnické hnutí vzniklo i křesťanství jako hnutí utlačovaných: zprvu vystupovalo jako náboženství otroků a propuštěnců, chudých a bezprávných, jako náboženství národů porobených nebo rozmetaných Římem. Jak křesťanství, tak dělnický socialismus hlásají brzké vysvobození z otroctví a bídy; křesťanství hledá toto vysvobození v posmrtném životě na onom světě, na nebesích, socialismus je klade do tohoto světa, do přeměny společnosti. Obě hnutí jsou pronásledována a štvána, jejich stupenci jsou dávání do kladby a stíhání výjimečnými zákony, jedni jako nepřátelé lidského rodu, druzí jako nepřátelé říše, náboženství, rodiny a společenského řádu. Ale všechno pronásledování je marné, dokonce působí jako posila, a obě hnutí postupují vítězně a nezadržitelně kupředu. Tři sta let po svém vzniku je křesťanství uznaným státním náboženstvím světové římské říše, a socialismus si za necelých šedesát let vydobyl postavení, jež mu absolutně zajišťuje vítězství“ (K. Marx, B. Engels: *Spisy*, sv. 22, Praha 1967, s. 501n).

B. Engels se však nespokojuje s pouhým konstatováním obecných a přece jen do určité míry zjednodušujících analogií. Socialismus přirovnává křesťanství zpravidla jen na úvod rozsáhlejších a hlubších analýz náboženského myšlení jako specifického dějinného výrazu sociálních požadavků a masových hnutí. Ukazuje, že v přeměnách jak teologie a náboženské filozofie, tak v náboženských válkách a nábožensky orientovaných revolučních hnutích šlo „především o velmi pozitivní materiální třídní zájmy“, že tyto války byly „třídními boji“ (K. Marx, B. Engels: *Spisy*, sv. 7, Praha 1959, s. 371) a nikoli, jak měla a dodnes ještě má značná část buržoazních teoretiků za to, toliko hádkami učených teologů a jejich odpůrců.

Objasňování třídního charakteru náboženství není a ani dříve nebylo jevem zcela novým a ojedinělým. Tento způsob analýzy náboženské problematiky tvoří sice specifický, nicméně zcela obecný rys marxistického výkladu společenskohistorického dění, a nelze jej proto pokládat za nějaký zvláštní objev Engelsův. Mnohem zajímavější se zdá být otázka, proč B. Engels se snaží objasňovat obecnější podstatu třídních bojů právě na pozadí náboženského myšlení a jednání mas.

Zvýšený zájem o náboženskou problematiku vyvolávají v tomto případě nejméně tři závažné důvody. Poslední čtvrtstoletí Engelsovy tvůrčí činnosti souvisí za prvé velmi úzce s procesem masového šíření revolučního dělnického hnutí. V této době jsou v řadě evropských zemí zakládány dělnické strany socialistického charakteru, z nichž některé záhy nabývají značného politického vlivu, takže jsou s to prostřednictvím volených zástupců svádět boj přímo na půdě zákonodárných shromáždění buržoazních států. Úsilí o masové šíření socialismu vyvolává potřebu mnohostrannější a důkladnější výchovy širokých vrstev pracujících. Tak vzniká potřeba rozpracovat jednotlivé stránky učení marxismu do podoby uceleného a logicky utříděného systému. Marxisté si v té době uvědomují, že je nezbytné hledat takové argumenty na podporu své vlastní politické činnosti, které jsou v plném souladu s vědeckými poznatky, nepostrádají průkaznost pravdivosti a jsou při tom dostatečně srozumitelné. Právě roz-

bor některých klíčových období z dějin křesťanství umožňuje srozumitelně a názorně ukázat vlastní cíle marxismu, objasnit jeho boj za lepší budoucnost člověka, jeho skutečně humanistický charakter, společný všem pokrokovým hnutím světových dějin. Nejde tedy o nějaký kompromis s náboženstvím, nejedná se však ani o jeho samoučelnou kritiku. Fenomén náboženství je v tomto případě zkoumán z hlediska svých sociálních a kulturních funkcí. Chápe se jako zákonitý důsledek vývoje společenských poměrů, který vznikl přirozenou cestou jako výraz „nepřirozených“ společenských vztahů, který však zanikne teprve tehdy, až poměry, které jej vyvolávaly, skončí na smetišti dějin. Engels nepolemizuje s představiteli církve, s jednotlivými náboženskými ideology, jak v té době s oblibou činivali představitelé buržoazního volnomyšlenkářství. Dějiny náboženských ideologií zkoumá jen a jen proto, aby v nich hledal a nacházel podstatnější jev — proces vzniku a vývoje třídních bojů.

Zvláštnost Engelsova přístupu k náboženské otázce třeba hledat za druhé ve specifickém vývoji kulturní politiky evropské a hlavně německé společnosti konce minulého století. Německo sedmdesátých let poznamenal tzv. kulturní boj, který vzešel z iniciativy Bismarckovy a směřoval ostře proti katolickému klerikalismu. V souvislosti s tímto buržoazním „tažením“ proti náboženství se B. Engels cítí nucen bojovat současně proti dvěma krajnostem. Vystupuje ostře proti vnášení idealistických hledisek do ideologie vlastního dělnického hnutí, jak to činil křesťanský socialismus. Současně však brání socialismus před zneužíváním ve prospěch buržoazně nacionalistických idejí, náboženské nesnášenlivosti atd. Ačkoli se ani v nejmenším nemíní vzdát materialistického a skutečně vědeckého pohledu na svět, nehodlá vydávat dělnické hnutí napospas povrchnímu, anarchistickému volnomyšlenkářství. „Pan Dühring se . . . nemůže dočkat“, píše v r. 1878, „až náboženství odumře přirozenou smrtí. Jde hlouběji ke kořenům. Je bismarckovstější než Bismarck; dekretuje zostřené květnové zákony nejen proti katolicismu, nýbrž proti všemu náboženství vůbec; šťve své četníky budoucnosti proti náboženství, a tím mu dopomáhá k mučednictví a prodlužuje mu život. Kamkoli se podíváme, všude specificky pruský socialismus“ (K. Marx, B. Engels, *Spisy*, sv. 20, Praha 1977, s. 310n).

Za nejdůležitější příčinu Engelsova specifického přístupu k náboženství je však třeba pokládat snahu formulovat ucelený vědecký, důsledně marxistický světový názor. V tomto směru se B. Engels stal vskutku průkopníkem, na jehož podněty navázalo celé pozdější marxisticko-leninské teoretické myšlení. Na první pohled se snad může zdát, že Engels byl k formulacím marxistického učení jako zvláštní formy názoru na svět přiveden v první řadě snahou o jeho větší srozumitelnost a popularitu, že tedy neobjevoval nové poznatky, ale spíše objasňoval zákonitosti, které byly poznány již mnohem dříve v průběhu čtyřicátých a padesátých let. Úsilí o propagaci a popularizaci marxismu se však u Engelse mění v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let v mnohostrannou analýzu přírodních a společenských zákonitostí. V rámci takto široce založeného vědeckého výzkumu jsou kladeny rovněž první kameny do základů nové, skutečné vědy o náboženství. Engels sice nepoužívá termín „věda o náboženství“ (Religionswissenschaft) nebo alespoň ne v takovém významu, jaký

mu připisuje buržoazní pozitivismus. Jeho způsob zkoumání se řídí pravidly marxistické analýzy společenských jevů a forem společenského vědomí; tzn. že se nespokojuje s popisem náboženských struktur, aniž by při tom podal hlubokou analýzu jejich vzniku a sociálně ekonomické a třídní podmíněnosti. Náboženství se mu nejeví toliko jako zvláštní forma víry, jako určitý kult nebo specifická forma obřadů, nýbrž jako druh světového názoru, vyznačující se určitým viděním světa, hodnocením a specifickou formou ideologického „vysvětlování“ průběhu jevů a událostí ve světě. Z tohoto hlediska tvoří náboženství společenský a kulturní jev, který pro své dlouhodobé působení i pro svůj současný vliv zasluhuje mimořádnou pozornost. Jako druh světového názoru představuje náboženství určitý protějšek socialismu, ovšem s tím rozdílem, že v důsledku své podmíněnosti třídně antagonizujícími poměry je vázáno na onen stupeň vývoje lidských dějin, ve kterém hraje dominující úlohu soukromé vlastnictví výrobních prostředků.

Vědecký přístup k myšlení a jednání náboženského charakteru dokládá rovněž snaha B. Engelse podat definici náboženství. V *Anti-Dühringu* Engels charakterizuje náboženství jako způsob fantastického odrážení vnějších mocností, které ovládají každodenní život lidí, jako odraz, ve kterém pozemské mocnosti přijímají podobu mocností nadpozemských. Tato známá definice podstaty náboženství jako projevu odcizení navazuje na původní intence marxovské kritiky náboženství z počátku čtyřicátých let. B. Engels se však snaží jít dál a pokročit za hranice této kritiky, inspirované do značné míry L. Feuerbachem tím, že věnuje pozornost výkladu novodobých, tzv. přirozených forem náboženství, založených údajně na emocionálních, respektive eroticko-sexuálních vztazích. Všimá si etymologie slova (*Religion*, od *religare* — svazovat, srovn. *L. Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie*) a upozorňuje na snahy vysvětlovat přirozenost náboženského citu pomocí analogie se svazky a „pouty“ pohlavní lásky. (Na tomto místě nelze zacházet do příliš velkých podrobností, přesto alespoň v poznámce pokládám za důležité upozornit na určitou souvislost této úvahy s moderními pokusy o výklad podstaty náboženství jako sexuálního pouta, který tvoří jeden ze základních rysů některých soudobých sekt na Západě.) Engels ovšem nejde ve svých úvahách tak daleko, jako mnozí ze soudobých badatelů, zabývajících se studiem náboženských společností. Podobně jako K. Marx klade — a zajisté plným právem — na první místo sociálně historický původ náboženskosti, který uvádí náboženské jevy do bezprostřední souvislosti s vývojem společenských tříd.

Dílo B. Engelse obsahuje bezpochyby řadu podnětů a myšlenek, majících značný význam pro studium nejrůznějších stránek náboženského života a myšlení. Za jeho hlavní přínos pokládám kromě hlubšího studia dějin náboženství snahu o prozkoumání společenské podmíněnosti náboženských jevů, která na rozdíl od staršího marxismu bere v potaz i objevy v oblasti přírodních věd, biologie, psychologie apod. Úsilí o zformování základů skutečné vědy o náboženství pak považuji za jeden z přínosů Engelsovy filozofie, který bývá neprávem opomíjen. Měl by se však naopak stát jedním z východisek dalšího rozvoje marxistického poznávání v dané oblasti.

Ivan Hodovský